

بررسی تطبیقی موضوعی و تکنیکی نقاشی درباری و قهوه‌خانه‌ای قاجار

دکتر مهناز شایسته‌فر

عضو هیأت علمی دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس

فرزانه خمسه

دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس

چکیده: عصر قاجار، شاهد هجوم نمودهای دنیای مدرن و تقلای سنت ایرانی بوده است که تأثیرات صریح آن بر هنر این دوران غیر قابل اغماض می‌باشد. در این دوره، نقاشی ایرانی با دور شدن از جهان مثالی نگارگری و گرایش به هنر غرب، به نوعی واقع‌نمایی نزدیک می‌گردد.

در راستای نقاشی قاجار، پدیده نوظهور دیگری در تاریخ نقاشی این دیار به وجود آمد که نزد جامعه نقاشان به نقاشی قهوه‌خانه‌ای شناخته شده است. این نوع نقاشی، همراه حفظ تمامی ارزش‌های منطقی هنر مذهبی و سنتی ایران، به ضرورت نیاز و خواست مردم و به پاس احترام به باورهای آنها متولد گردید.

در این نوشتار سعی گردیده با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی، شناسایی ویژگی‌ها و مقایسه عناصر تکنیکی و موضوعی به کار رفته در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نقاشی درباری اوایل دوره قاجار با محوریت موضوعات بزمی و تاریخی پرداخته شود. براساس یافته‌ها، در نحوه پرداخت و ساختار اثر، اشتراکاتی دیده می‌شود. امید است این مختصر راهگشای تحقیقات کاملتر و تخصصی‌تر در این زمینه بوده تا اطلاعاتی به مراتب بیش از آنچه تاکنون مطالعات در اختیار ما قرار داده‌اند، به دست آوریم. **واژگان کلیدی:** بررسی تطبیقی، درباری، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، قاجار.

◆ مقدمه

سلسله قاجار در سال‌های نخستین سده سیزدهم ه. ق/ نوزدهم م نه تنها پیوندهای اقتصادی و سیاسی را با اروپا از سر گرفت، بلکه این پیوندها را به دلیل رانده شدن سریع در حوزه توسعه جهانی اروپا، گسترش داد. تعاملات هنری بین ایران و اروپا در این دوره به سطح بی‌سابقه‌ای دست یافت.

نقاشان قاجار پس از سال ۱۲۶۶ ه. ق/ ۱۸۵۰ م از نظر سبک به دو دسته شدند، گروهی که همچنان برطبق سنت‌های کهن کار می‌کردند و گروهی که کار به سبک اروپایی را وجهه همت خود قرار داده بودند. این تحول تدریجی بر اثر سفر بعضی نقاشان به اروپا صورت گرفت و نتیجه این سفرها هم به تربیت نقاشان بر پایه سبک اروپایی در داخل ایران انجامید و در این زمینه به خصوص تأثیر رواج تصاویری که از روی عکس کار شده بودند و نیز آثار باسمه‌ای و خود عکاسی چشمگیر بود. در حقیقت بعضی از نقاشی‌های درباری اوایل دوره قاجار، پیش از نیمه

قرن نوزدهم، از الگوهای اروپایی پیروی کرده‌اند ولی سبک آنها هنوز منشاء در سنت نقاشی ایران دارد. نقاشان، عمق‌نمایی نقاشی اروپایی را با شگردهای سنتی نگارگری ایرانی در هم آمیختند و آثاری پدید آوردند که به لحاظ بصری خام و بد اندام بودند.

دوره قاجار را باید نقطه اوج مراسم مذهبی عمومی شیعه به خصوص سوگواری واقعه کربلا برشمرد که به نوبه خود در هنرهای تجسمی به خصوص نقاشی، انعکاس پیدا کرده است. نقاشی خاصی که در این دوره در حال شکل گرفتن بود، به نام‌های مختلفی از جمله نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نقاشی خیالی و نقاشی عامیانه خوانده شد.

نقاشی قهوه‌خانه‌ای، تصویر تمام نمای ذوق و اندیشه و هنر آفرینندگان آن است و نمایشگر دید هنری و برداشت ذهنی این گروه، از پدیده‌های سنتی و اجتماعی این مرز و بوم می‌باشد. این پرده‌ها، سنت‌ها، اعتقادات و رسوم ما را تصویر می‌کنند. نقاشی قهوه‌خانه‌ای قبل از هر چیز بازگو کننده دنیای

- را زنده نگهدارد. با ظهور کمال‌الملک که می‌توان گفت از آخرین چهره‌های انکارناپذیر هنر اواخر دوره قاجار بود، نفوذ هنر اروپایی به آخرین مرحله خود و حذف تقریبی نقاشی سنتی ایرانی رسید. با بازگشت وی از اروپا تمام ذوق‌ها، در گرایش به طبیعت‌سازی و تقلید شیوه‌های مکتب رنسانس خلاصه می‌شود. دامنه این تقلیدها آن چنان گسترده بود که هیچ‌امیدی به بازگشت و یا تامل وجود نداشت و آخرین بقایای ذوق ایرانی و ویژگی‌های بومی هنر دوره قاجار از تابلوهای نقاشی حذف گردید. ر. ک. روین، پاکباز، نقاشی ایران: از دیرباز تا امروز، تهران: زرین و سیمین، چاپ سوم، ۱۳۸۳، صص ۱۵۱-۱۵۸.
- ۳- گاهی به انگلستان شصت و سی‌بانه این رقصندگان نوعی ابزار باستانی موسیقی مصری بسته شده است که در ایران و در زمان قاجار، آن را «قاشقک» می‌نامیدند. ر. ک. بهنام، جلالی جعفری، نقاشی قاجاریه «نقد زیبایی‌شناسی»، تهران: کاوش قلم، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۳۸.
- ۴- قهوه‌خانه‌ها در واقع میهمان‌خانه هستند و از زمان قدیم به قهوه‌خانه شهرت دارند چون در آنها تا نیمه دوم سده سیزدهم هجری قمری نوزدهم میلادی به جای چای قهوه می‌دادند. خود قهوه‌خانه در جامعه ایران، تحول و دگرگونی بزرگی در شکل گردهمایی‌های مردم و شیوه گذراندن اوقات فراغت و نوع سرگرمی‌های آنان فراهم نمود تا به ساعت‌ها گفتگو و تبادل نظر درباره کارهای اجتماعی و سیاسی و اقتصادی پرداخته و برای فعالیت‌های آیینی و مراسم مذهبی و غیرمذهبی به دور یکدیگر جمع می‌شدند.
- ◆ فهرست منابع
- ۱- ابراهیمی ناغانی، حسین، «جلوه شکل انسان در نقاشی دوره قاجار»، فصلنامه گلستان هنر، شماره پیاپی ۹، سال سوم، پاییز ۱۳۸۶، صص ۸۸-۸۲.
- ۲- رابینسون، ب. و. «نقاشی ایرانی در دوره قاجار»، در کتاب اتینگهاوزن، ریچارد، یارشاطر، احسان، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه: هرمز عبداللهی، روین پاکباز، تهران، آگاه، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- ۳- آذری (دهکردی)، لی لی، «بررسی شیوه‌های
- تصویرسازی در ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز، ۸۵-۱۳۸۴.
- ۴- الهی، محبوبه، تجلی عاشورا در هنر ایران، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- ۵- پاکباز، روین، دایرةالمعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، چاپ سوم، ۱۳۸۱.
- ۶- پاکباز، روین، نقاشی ایران: از دیرباز تا امروز، تهران، زرین و سیمین، چاپ سوم، ۱۳۸۳.
- ۷- جلالی جعفری، بهنام، نقاشی قاجاریه نقد زیبایی‌شناسی، تهران، کاوش قلم، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- ۸- جهانشاهی، ایران، انبوهی: ارتباط تعزیه و نقاشی، تهران، زرین، ۱۳۷۵.
- ۹- حسینی، مهدی، «مفهوم فضا در نقاشی‌های عامیانه مذهبی»، فصلنامه هنر، شماره ۵۵، بهار ۱۳۸۲، صص ۶۴-۷۱.
- ۱۰- خزایی، محمد، طبسی، محسن، «صورت و معنا در نقاشی قهوه‌خانه، کاشیکاری با موضوع عاشورا»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره اول، سال اول، زمستان ۱۳۸۳، صص ۱۶۸-۱۵۳.
- ۱۱- رضایی، عبدالعظیم، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، تهران، نشر علم، چاپ اول، ۱۳۷۶.
- ۱۲- ساریخانی، مجید، «نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دوره قاجار»، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۵۰، سال سیزدهم، تابستان ۸۴، صص ۱۲۰-۱۱۴.
- ۱۳- سیف، هادی، نقاشی قهوه‌خانه، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ سوم، ۱۳۶۹.
- ۱۴- شریف زاده، سید عبدالمجید، تاریخ نگارگری در ایران، تهران، حوزه هنری، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- ۱۵- فلور، ویلم، چلکوسکی، پیتر، اختیار، مریم، نقاشی و نقاشان دوره قاجاریه، ترجمه: دکتر یعقوب آژند، تهران، ایل شاهسون بغدادی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- ۱۶- کلانتری، منوچهر، رزم و بزم شاهنامه در پرده‌های بازاری قهوه‌خانه‌ای، مجله هنر و مردم، شماره ۱۳۴، سال ۱۲، آذر ماه ۱۳۵۲، صص ۱۲-۵.
- ۱۷- مسکوب، شاهرخ، «نقاشی قاجار: تمایز اصالت اما دور از واقعیت»، فصلنامه طاووس، شماره‌های ۵ و ۶، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۲۹۳-۲۸۸.
- ۱۸- مظلومی، رجبعلی، روزنه‌ای به باغ بهشت

◆ اطلاعات نمونه‌ها

- نمونه شماره ۱:** شکارگاه بهرام گور- قصر گلندام، حسین قولر آقاسی، رنگ روغن روی بوم، ۱۹۷×۱۴۲ س.م، بدون تاریخ. (مأخذ: سیف، ۱۳۶۹، ۱۰۳)
- نمونه شماره ۲:** گلندام و بهرام گور، فتح‌الله قولر، رنگ روغن روی بوم، ۵/۶۰×۹۱ س.م، ۱۳۳۵ ه.ق. (مأخذ: سیف، ۱۳۶۹، ۱۶۳)
- نمونه شماره ۳:** دوزن، حسین همدانی، رنگ روغن روی بوم، ۷۵×۱۰۵ س.م، بدون تاریخ. (مأخذ: سیف، ۱۳۶۹، ۱۷۵)
- نمونه شماره ۴:** ملاقات حضرت یوسف با برادران، فتح‌الله قولر، رنگ روغن روی بوم، ۱۱۴×۱۰۵ س.م، ۱۳۳۰ ه.ق. (مأخذ: سیف، ۱۳۶۹، ۱۶۱)
- نمونه شماره ۵:** مجلس زلیخا، محمد مدبر، رنگ روغن روی بوم، ۱۳۱×۹۳ س.م، بدون تاریخ. (مأخذ: سیف، ۱۳۶۹، ۱۳۱)
- نمونه شماره ۶:** شاه عباس دوم در حال شکار، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۸۷×۱۳۹ س.م، نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری. (مأخذ: Quajar painting p:58)
- نمونه شماره ۷:** ملاقات شیرین و فرهاد کنار کوه بیستون، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۸۹×۶۵ س.م، ۱۲۷۷-۸۷ ه.ق. (مأخذ: Quajar painting p: 58)
- نمونه شماره ۸:** بانویی در حال کشیدن قلیان به همراه ملازمش، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۱۵۱×۸۳ س.م، دوره محمدشاه. (مأخذ: Quajar paintings p: 53)
- نمونه شماره ۹:** ملاقات یوسف با پدرش یعقوب، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۷۲×۸۰ س.م، دوره محمدشاه. (مأخذ: Quajar paintings p:45)
- نمونه شماره ۱۰:** مدهوش شدن ندیمگان زلیخا از جمال حضرت یوسف، رنگ روغن روی بوم، ۱۱۴×۸۰ س.م، نیمه دوم سده سیزدهم هجری قمری. (مأخذ: پاکباز، ۱۳۸۳، ۱۷۸).
- لازم به ذکر است تصاویر از کتب زیر گرفته شده است:

(نگارگری مذهبی در ایران)، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶.

۱۹- نوایی، سعید، **مرقع اصناف عهد قاجار**، تهران، پروین، چاپ اول، ۱۳۸۲.

◆ فهرست تصاویر

- تصویر ۱:** هرمزد چهارم با ملازمانش، میرزا بابا، رنگ روغن روی بوم، ۱۵۸×۷۷ س.م، ۱۲۰۴-۵۵ ه.ق.
- تصویر ۲:** شاهزاده با تفنگی در دست، محمدحسن، رنگ روغن روی بوم، ۱۹۵×۹۱ س.م، دوره فتحعلیشاه.
- تصویر ۳:** طبیعت بی‌جان، میرزا بابا، رنگ روغن روی بوم، ۶۱×۶۶ س.م، ۱۲۰۸ ه.ق.
- تصویر ۴:** شاهزاده با بچه، محمدحسن، رنگ روغن روی بوم، ۱۹۲×۹۲ س.م، دوره فتحعلی شاه.
- تصویر ۵:** شاه عباس دوم در حال شکار، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۸۷×۱۳۹ س.م، نیمه قرن سیزدهم هجری قمری.
- تصویر ۶:** ملاقات شیرین و فرهاد کنار کوه بیستون، بدون رقم، رنگ روغن روی بوم، ۸۹×۶۵ س.م، ۱۲۷۷-۸۷ ه.ق.
- تصویر ۷:** دختری در حال زدن دف، ابوالقاسم، رنگ روغن روی بوم، ۱۲۰×۶۹ س.م، ۱۲۳۲ ه.ق.
- تصویر ۸:** دختری در حال رقص، شیرین، رنگ روغن روی بوم، ۱۰۱×۷۶ س.م، ۱۲۵۶ ه.ق.
- تصویر ۹:** جوانمرد قصاب، فتح‌الله قولر، رنگ روغن روی بوم، ۲۶۲×۱۳۵ س.م، بدون تاریخ.
- تصویر ۱۰:** جنگ خیبر، امیرحسین قائم مقامی، رنگ روغن روی بوم، ۱۷۴×۱۲۱ س.م، ۱۳۲۷ ه.ق.
- تصویر ۱۱:** مصیبت کربلا، محمدمدبر، رنگ روغن روی بوم، ۱۸۵×۹۴ س.م، بدون تاریخ.
- تصویر ۱۲:** کشته شدن سهراب به دست رستم، قولر آغاسی منسوب به حسن اسماعیل زاده، رنگ روغن روی بوم، ۲۳۹×۱۴۰ س.م، بدون تاریخ.
- تصویر ۱۳:** کشته شدن سیاوش به فرمان افراسیاب، فتح‌الله قولر، رنگ روغن روی بوم، ۲۰۳×۱۳۴ س.م، بدون تاریخ.
- تصویر ۱۴:** مجلس زلیخا، محمد مدبر، رنگ روغن روی بوم، ۱۳۱×۹۳ س.م، بدون تاریخ.

فرهنگی کشور، چاپ سوم، ۱۳۶۹.
۳- پاکباز، رویین، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران،
زرین و سیمین، چاپ سوم، ۱۳۸۳.

1- Fulk, S.J (1973) ,Qajar paintings (A Catalog of 18 th and 19 th Century paintings) published in Tehran.

۲- سیف، هادی، نقاشی قهوه‌خانه، تهران، سازمان میراث

Woman in Qajar's visual arts

Dr. Gholam Ali Hatam

(Professor of art University)

Zahra Hatampour Ghiasi

(Student of M.A. in Art research, Art University)

As a result of the presence of the western world during the reign of Qajar, the tendencies of the imperial court to experience the modern world and the enthusiasm of the west, to know the eastern world, caused many traditional and modern dichotomies in areas such as social, cultural and artistic aspects of their lives. This situation not only effected the state of women in public but also their social activities. Images of women in Qajar pictorial arts- which due to its numerous images of women has granted it a feministic look- along with the artistic trends and social changes based on contemporary aesthetic standards could not help but be influenced by the western impact. As the art moved away from the court's atmosphere and popular arts distributed images of women modified from ideal, fictional and limited to the court's domain into original realistic and daily life bound ones.

Keywords: Qajar era, Qajar art, Painting, Photography

Comparative thematic and technical study of court and coffeehouse paintings in the Qajar era

Dr. Mahnaz Shayestehfar

(Member of academic board in faculty of art, Tarbiat Modarress University)

Farzaneh Khamseh

(Student of M.A. in Islamic Arts, Tarbiat Modarres University)

Qajar era was a period marked by the invasion of modern world symbols and the struggle of Iranian traditions with explicit undeniable influences on the art of this era. Influenced by western art, Iranian paintings of this period shifted from imaginary miniatures to a more realistic point of view.

Along with Qajar painting, another trend appeared in this historic era of painting known by painters' society as coffeehouse painting. The advent of such paintings was created due to the need and public request and by respecting their beliefs while keeping logical values of Iranian religious and traditional painting alive.

Based on library researches, the present essay aims to study, characterize and compare technical and thematic elements of coffeehouse and court paintings in early Qajar revolving around historical and ceremonial themes. Findings suggest similarities in structure and furbish of the work. Authors hope this very brief work will contribute to more comprehensive and professional studies in order to provide us with higher level of understanding compared to what we already know.

Keywords: Comparative study, Court, Coffeehouse painting, Qajar